

ВІДГУК

офіційного опонента на дисертацію (за монографією) Кошеля Олексія Миколайовича «Духовенство Правобережної України в національно-культурному і духовно-освітньому відродженні (друга половина XIX – початок XX ст.)» [за ред. О.В. Добржанського. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня "Рута"», 2022. 584 с.]

Приєднання Правобережної України до складу Російської імперії призвело до впровадження самодержавством політики єдиних стандартів у церковно-релігійній сфері, зросійщення українських епархій Православної російської церкви, втрати національних рис та самобутності обрядової сфери. Втім, частина духовенства українських епархій ПРЦ всупереч позиції Синоду зберігала і відроджувала традиції національного православ'я, проводила богослужіння українською мовою, підтримувала і здійснювала переклад Св. Письма та богослужбових книг, засновувала громадські науково-краєзнавчі інституції та освітні заклади. Така діяльність православного духовенства в умовах русифікаторської політики влади і св. Синоду зіграла значну роль у формуванні національної свідомості українського народу, розвитку національно-культурного і духовного відродження.

Питання комплексного дослідження діяльності православного духовенства українських епархій ПРЦ, їх ролі у процесах національно-культурного та духовно-освітнього відродження є важливим завданням для сучасної історичної науки, на вирішення якого спрямоване актуальне, самостійне й новаторське дисертаційне дослідження.

Окрім монографії матеріали дослідження всебічно викладені у виданих двох документальних збірниках та 29 авторських статтях, опублікованих у фахових виданнях. Положення дисертації також обговорювалися здобувачем на 8 міжнародних та 12 всеукраїнських наукових конференціях і симпозіумах, що свідчить про належний рівень апробації результатів дослідження. Здобувач опрацював значну кількість джерел і літератури (1233 позиції), важливі групи з

яких становлять матеріали 20 опрацьованих фондів ЦДІАК України та 7 опрацьованих фондів Синоду РДІА, 2 фондів ЦДАВО України, 7 фондів ДАХМО та інших архівних установ. У роботі відзначається, що, загалом, автором було в науковий обіг 280 справ архівних документів. Серед них – документи про протестний та революційний рух викладачів та молоді духовних освітніх закладів Правобережної України у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст., роботу комісії із редагування перекладу Євангелія українською мовою, спроби перекладу Св. Письма випускником Подільської духовної семінарії священником В. Родневичем у 1862 р..

Дисертація складається зі вступу, 7 розділів (16 підрозділів), висновків, списку використаних джерел та і літератури. Не викликають заперечень сформульовані у вступі до дисертаційної роботи актуальність теми дослідження, його мета, об'єкт, предмет та методи, визначення зв'язку з науково-дослідними темами кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. Окрім цього, у вступі повною мірою наведено інформацію про практичне значення роботи, зокрема використання матеріалів та висновків для розробки проектів документів та матеріалів, що сприятимуть оптимізації міжконфесійних та державно-церковних відносин в Україні.

У першому розділі дисертації (*«Історіографія, джерельна база та теоретико-методологічні аспекти дослідження»*) здобувач на належному фаховому рівні провів аналіз стану розробки проблеми в історіографії, визначив її основні етапи та виокремив малодосліджені напрями. Окрім системного аналізу архівних матеріалів, що забезпечило наукову новизну дослідження, законодавчо-правничих зведень, щорічних зведень про роботу наукових та громадських товариств, у яких працювали представники духовенства, автор належним чином дослідив епістолярій, спогади і матеріали учасників та свідків боротьби за українізацію православ'я та національно-культурне відродження. Широко опрацьована автором джерельна база дослідження дозволила на високому фаховому рівні доповнити історіографію проблеми і ввести до наукового обігу раніше неопубліковані документи і матеріали, належним чином довести висунуті наукові положення, виконати мету і дослідницькі завдання.

Другий розділ дисертації (*«Православне духовенство в умовах трансформації суспільного та релігійного життя (друга половина XIX – початок XX ст.)»*) присвячений комплексному аналізу різних аспектів становища священнослужителів, зокрема їх правового статусу, майнового забезпечення, умов життя членів сільських причтів та молоді духовних навчальних закладів. Також у розділі розглянуто і систематизовано чинники, які стали основою для виникнення опозиції в українських парафіях ПРЦ, українізації православ'я та появи і розвитку протестного руху в духовних навчальних закладах. Важливо, що окремо здобувач розглядає важливу роль у цьому процесі спадкових священницьких родин, які мали високий авторитет серед вірян, через що часто їх представників не включали до ротацій та не переводили до інших приходів (с. 122-123).

У третьому розділі (*«Перші прояви українського національного відродження у православній церкві»*) автор детально систематизує та аналізує діяльність православного духовенства у збереженні та відродженні українського православ'я та його національних традицій, зокрема перекладів Біблії та богослужбової літератури українською мовою, впровадження рідної мови у практику релігійного життя (видання збірників проповідей українською мовою та читання проповідей), що зміцнило позиції українського православ'я та загалом вплинуло на розвиток національно-духовного відродження.

У розділі також розглядається протестний та революційний рух у закладах духовної освіти Правобережної України у другій половині XIX ст. як такий, що, переважно, не мав організованих форм і носив стихійний характер. Здобувач зазначає, що окрім молодь духовних навчальних закладів створювала таємні книгозбірні, українські громади та гуртки, поширювала заборонену літературу, що свідчить про нерозривний зв'язок цього руху із загальним розвитком національного відродження в Україні.

У четвертому розділі (*«Соціально орієнтована діяльність православного духовенства на Правобережжі»*) здобувачем розглядається проблема взаємин духовенства із парафіянами, зокрема в контексті надання благодійної допомоги та вирішення проблем селянства, підтримки заворушень, страйків, захисті селян

У судах, державних та духовних інстанціях. Автор вказує, що у досліджуваній період мав місце чіткий поділ на ортодоксальне духовенство, що обслуговувало інтереси самодержавства й вищої духовної влади та патріотично налаштованих ліберальних і радикальних священнослужителів, які відстоювали соціальні права пастви, захищали місцеве населення від русифікації, відроджували українське православ'я.

У зазначеному розділі також дається системний аналіз добродійної та благодійницької діяльності православного духовенства, його роль у становленні і розвитку сільської споживчої, кредитної і виробничої кооперації, що мало важливе суспільне значення і сприяло тісній співпраці і зближенню духовенства з віруючими.

У п'ятому розділі (*«Священнослужителі у боротьбі за українізацію освіти, науки і культури»*) автор дослідив зв'язок представників православного духовенства з процесами українізації початкової, середньої і вищої світської та духовної освіти на прикладах участі духовенства у заснуванні і функціонуванні у цих закладах бібліотек, поширенню української літератури, що відповідало завданням українського національно-духовного і культурного відродження.

У розділі також ґрунтовно проаналізовано роль православного духовенства у заснуванні та розвитку мережі єпархіальних давньосховищ, історико-статистичних комітетів, історико-археологічних товариств, підготовці ними описів єпархій, праць з історії міст і сіл, археологічних карт, що призвело до становлення і розвитку краєзнавчого руху та національного краєзнавства у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.

Здобувачем розглянуто роль і внесок представників духовенства та випускників духовних освітніх закладів досліджуваного періоду у розвиток української літератури, музичного мистецтва, дослідження і охорону історико-культурної спадщини, розвитку музейної та бібліотечної справи, діяльності товариств «Просвіта».

У шостому розділі (*«Патріотичне духовенство в революції 1905–1907 рр.»*) автор, базуючись на значній базі джерел та літератури, проаналізував основні форми участі православного духовенства Правобережжя у подіях російської

революції 1905–1907 рр.: підтримка революційної агітації та протестних акцій, протестний та революційний рух молоді духовних навчальних закладів, реформування та українізація церковного життя й духовної освіти, лобювання реформ і українізації церкви, зокрема в Державних думах. Вказано, що найбільшим досягненням спільної діяльності православного духовенства та представників національно-духовного відродження стало видання українською мовою біблійних творів та богослужбової літератури, що стало найбільшим внеском українізацію церкви та основою для подальшої боротьби за її автокефалію.

Сьомий розділ дисертаційного дослідження (*«Українське національне відродження і духовенство напередодні першої світової війни (1907–1914 рр.)»*) присвячений аналізу протестних та революційних рухів у духовних навчальних закладах Правобережної України, діяльності духовенства у питаннях проведення церковних реформ, демократизації і українізації духовного життя. Важливим досягненням церковно-реформаторського руху у зазначений період стала радикалізація виступів духовенства і кліру, молоді духовних навчальних закладів і мирян, які висунули як першочергові завдання порядку денного питання українізації закладів духовної освіти і церковного життя та популяризацію Св. Письма та богослужбової літератури українською мовою. Консервативні кола духовенства та Синод обмежилися лише певними поступками, через що питання українізації церковного життя та проведення реформ у православній церкві залишилися чинними на перспективу.

У висновках дисертаційної роботи вказується, що головним здобутком діяльності православного духовенства православних епархій Правобережної України стала системна робота по українізації церковного життя, відродження національних традицій та звичаїв, підготовка кадрів, які під впливом українського національно відродження та визвольного руху в Україні винесли питання надання автокефалії православній церкві, що було реалізовано під час Української революції 1917–1921 рр.

Загалом аналізована дисертаційна робота є якісним та завершеним науковим дослідженням, однак варто звернути увагу на її окремі помилки та недоліки, які

потребують додаткової аргументації від здобувача, або ж додаткового опрацювання в подальшій роботі.

Перш за все варто відзначити, що у монографічному дослідженні мають місце низка повторів у основному тексті і висновках до розділів, що робить текст «перевантаженим». До прикладу у висновках до розділу 5 (ст. 334) автор перераховує надмірну кількість прізвищ представників православного духовенства, які залишили вагомий внесок у розвитку культури. Лише на одній сторінці (!) вказано прізвище понад 30 представників духовенства і 7 разів згадується прізвище Ю. Сіцінського. Інший приклад – зловживання у повторенні біографічних відомостей про окремих представників духовенства. Так, до прикладу у розділі 3 (ст. 135-139) автор подає біографічні відомості та аналізує діяльність протоієрея В. Гречулевича, а у розділі (ст. 228) дублює цю ж інформацію (щоправда в одному абзаці) і вказує його дати життя, місце проживання, час видання окремих збірок проповідей. Інший приклад – часткове повторення характеристики спадкових священницьких родин на Правобережній Україні на с. 122-123 та 176. Таке дублювання інформації є невиправданим та робить окремі частини тексту громіздкими та складними для сприйняття.

Також необхідно звернути увагу на окремі помилки технічного характеру, що мають місце у дослідженні. Слід зауважити, що загалом таких помилок є незначна кількість, однак їх наявність негативно впливає на зальне сприйняття дослідження. До прикладу у розділі 3 (ст. 114) замість терміну «причт» вказано «притч». У тому ж розділі (ст. 161) назва Катеринославського духовного училища написана з малої літери. У розділі 6 (ст. 343) «обірваний» початок речення у одному із абзаців. У розділі 7 (ст. 391-392) автор у кількох реченнях поспіль повторює словосполучення «свої проповіді», що вказує на те, що окремі частини розділу неналежним чином відредаговані.

Окремо варто наголосити на потребі аргументації автором використання терміну «Православна російська церква Санкт-Петербурзького Синоду (ПРЦ)». У синодальний період використовувалися різні назви православної церкви в Російській імперії і серед близько 10 поширених назв, окрім ПРЦ, загальноживаними, до прикладу, були назви «Російська церква», «Російська

православна церква», «Греко-Російська церква» та інші. Саме тому важливо, щоб здобувач належним чином аргументував свою позицію щодо використання саме цієї назви.

Також варто звернути увагу на те, що аналізуючи протестні та революційні рухи в духовних навчальних закладах Правобережжя автор неодноразово вказує приклади діяльності в них українських гуртків, громад, нелегальних книгозбірень. При цьому, за невеликими винятками, основними джерелами для аналізу їх діяльності є не архівні матеріали, а мемуарна література: щоденники, спогади, рукописи учасників подій. На нашу думку, цілком можна припускати, що низка фактів про діяльність українських осередків чи окремі протестні акції в духовних навчальних закладах, можуть не відобразитися, до прикладу у фондах імперських правоохоронних органів чи Синоду. Дійсно, жорстка внутрішньоцерковна ієрархія могла призводити до практики приховування «проблем» перед єпархіальним керівництвом чи Синодом, однак було б доцільно, щоб дисертант вказав на такі тенденції під час аналізу історіографії проблеми, або ж проаналізував у подальших наукових дослідженнях.

Окрім цього варто звернути увагу на непропорційність окремих розділів дисертації (монографії). Так, зокрема, має місце значна диспропорція між розділами 5 («Священнослужителі у боротьбі за українізацію освіти, науки і культури»), об'єм якого становить 122 ст. та розділом 4 («Соціально орієнтована діяльність православного духовенства на Правобережжі») об'ємом 36 ст. і розділом 6 («Православне духовенство в революції 1905-1907 рр.») об'ємом 39 ст. На нашу думку, було б доцільно поділити розділ 5 на два окремих, що могло б суттєво покращити структуру монографії.

Слід відзначити, що в окремих випадках здобувач некоректно використовує цитування джерел, які ілюструють різні аспекти діяльності духовенства. До прикладу, аналізуючи зростання напруженості у стосунках між парафіянами та духовенством у Київській та Подільській єпархіях (ст. 115-116), як аргумент автор використовує цитату із Таврійського церковно-громадського вісника, яка характеризує ці процеси у інших єпархіях, що вважаю некоректним. У цьому

випадку варто було б посилатися на джерела, які б більш точно охарактеризували ці процеси в єпархіях Правобережної України.

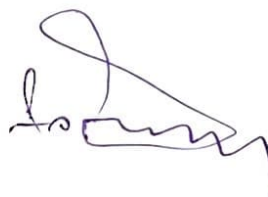
Водночас, висловлені зауваження не зменшують позитивної оцінки рецензованої дисертації дисертація (за монографією) Кошеля О.М., яка відповідає вимогам «Порядку присудження наукових ступенів», затвердженого постановою Кабінету Міністрів України № 567 від 24 липня 2013 р. (зі змінами, затвердженими Постановами КМУ від 19 серпня 2015 р. та від 30 грудня 2015 р.), а здобувач, заслуговує присудження наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України.

Офіційний опонент,

доктор історичних наук, доцент кафедри історії України

Чернівецького національного університету ім. Юрія Федьковича,

професор

М.Ф. Юрій

Підпис Юрій М.Ф. засвідчую
Учений секретар Чернівецького національного
університету імені Юрія Федьковича
Сиробовська Г.О.

